

Проф. д. ик. н. ПЕНЮ МИХАЙЛОВ

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ТУРИЗМА КАТО ИКОНОМИЧЕСКА ДОМИНАНТА

THE CHALLENGES IN FRONT OF TOURISM AS AN ECONOMIC DOMINANT

Prof. PENJU MIHAILOV, D.E.S.

Abstract: It goes without saying that tourism must be an economic dominant. The disputation, however is whether tourism has been a key branch and a tower of the Bulgarian economy. It has been considered to be such in the public space. That thesis is predominantly been circulated in the mass media, as well as by the politicians and the people engaged in the tourist branch. The current article tries to answer the question whether there is a good reason for such an interpretation. The problems concerning the effectiveness of tourism as a branch of the economy have also been considered as well as the influence of the socio – cultural differences on the tourism development and the interrelation tourism – health. Last but not least the problem concerning the tourist rent has been examined.

Key words: tourism, economic effectiveness, tourist rent

Исторически аспекти на проблема

Изходен пункт на всяка жизнена дейност е природата. Човек е не само неин продукт, венец, но и творец. Отнемем или по някакъв начин я разрушим, жизнената среда се влошава, човек не може да възпроизвежда себе си като биологическо и социално същество.

Човек е част от природата – природно същество, тя е първична, а той производен. Биологическата еволюция води до човешка. Човек се отскубва от природата и започва да произвежда средствата и оръдията на своето съществуване. Обграден от суровата и жестока природа, той е в плен на нейните прегръдки, сраснал и неотделим, за да оцелее, се приспособява към нея, зависи от нейната мощ и величие. Най-напред води скитнически (номадски), а след това уседнал начин на живот. Отделя се от царството на природата и в определена степен придобива власт над нея, присвоява продуктите и обективните условия в готов вид, а след това ги произвежда.

Природата и трудът според У. Пети са майка и баща на човека. Тя е не само средство за производство, но и начин той да съществува, дава му живот, а човек гледа да се приспособи към нея, да я използва и превърне в градивен материал на своя живот. Поради неразвитостта на производството, човек е негова цел и самоцел, не производството цел, а човекът – цел. По-късно при развитите форми на разделение на труда, той остава на заден план.

Размяната през този исторически период встъпва като размяна между човека и природата, „Трудът на човека се разменя срещу продуктите на природата“¹. Успоредно с това се извършва и обмен на дейност, свързана с присвояването на тези продукти. Първоначалните условия на природата се явяват като природни предпоставки, природни условия за съществуването на производителя. Животът на хората е подчинен на природата, най-напред се

¹ Маркс, Енгелс, съч. Т.3 София 1957 стр. 65-66

мисли за оцеляване, а след това за развлечения.¹

Туризмът като дейност все още е непознат, неразвитите форми на разделение на труда са пречка за това, по-късно с развитието им, проблясъци за негова проява съществуват, но те са само наченки, неоформени като система. Все пак, доколкото са налице, туризмът встъпва като религиозен, култов, поклоннически или свързан с отделни пътешествия и приключения.

Нещата обаче по-късно се променят. Всичко тече, всичко се мени, казват древните. Животът продължава. Възникват нови форми на разделение на труда, особено в по-ново време известни като глобализъм.

Глобализмът промени света, притока на хора, на стоки и капитали стана неотменима черта на нашето съвремие. Туризмът се обособи и разшири като сфера на дейност и отрасъл, неговия дял в структурата на общественото производство, а това поставя ред проблеми пред него, по-важни от които, са:

1) Необходимост от нов ред взаимоотношения между човек и природа, съжителство между тях, поддържане равновесие на екосистемата и взаимна хармония. Неадекватната намеса на човека против естествения ред на природата, нанася вреди на нея, нарушава правилата и законите на самоорганизацията, а от това страдат обществото и човека. Човек се откъсва от лоното на природата и започва да и противостои на тази основа реже клона върху който седи.

2) Това става под напора на пазарната стихия, пазарните принципи в икономиката обаче не могат да се отъждествят с тези в природата. При нея те имат по друг характер. Критерият ефективност следва да изхожда не от печалбата, а от самосъхранение и самовъзпроизводство на екосистемата.

Ако той не се спазва, тя не може да се съхрани, устойчивостта и редът на нейното възпроизводство се нарушават.

Да приведем примери в някои отношения: Хищническо използване на природната даденост; небивала сеч на гори и дървета; необосновано застрояване на жилища, хотели, ресторанти и други на площ надвишаваща нейната възможност. Да погледнем какво става в курортните комплекси „Слънчев бряг“, „Златни пясъци“ и други селища от подобен род, за да се убедим в неправилния подход в определяне на границите на изграждане на туристическите комплекси.

3) Тук започват да действат пределните величини. Ако факторите на производство се замразят, а един остане променлив, то с нарастването на този фактор до определен предел, производителността се повишава, а след това намалява. Жизнената среда се стеснява, туристическият поток се свива и в крайна сметка се преминава към други туристически дестинации. Това се среща в много страни – разруха на туристическия комплекс, преминаване към нови зони, гарантиращи по-добър отдих и развлечение.

4) Някой ще каже, че редът се възстановява от хаоса, което е твърде скъпо за обществото. Хаосът разстройва самоорганизацията на природата, което е пагубно за обществото и самия туризъм. Новите елементи в неговата организация и управление са пречка нормално да функционира естествения ред на природата. Това значи, че взаимоотношението човек-природа не бива да става единствено от икономически критерии, а от самосъхранението на природата като даденост, встъпваща като изходна предпоставка за функциониране на туризма.

5) Тези въпроси са предмет на обсъждане на множество форуми: Стокхолм (1972 година) – Всемирна конференция по оръжаващата среда, а

¹ Маркс, Енгелс, съч. Т.46 , ч. I . 1978 с. 413

също и тази на ООН – Рио де Жанейро (1992 година). В тях прозира схващане, че всяко развитие на икономиката, пренебрегвайки законите на природата, превръща земята в пустиня, открива пътя към нейното самоунищожаване, т.е. застрашава самото съществуване на човечеството.

6) Обкръжаващата ни жива и нежива материя е продукт на системата природа, човекът и обществото като част от нея следва да работят на основата на единни принципи, а той с поведението си да не ги парализира и в крайна сметка разрушава.

7) Благото трябва да се използва по предназначение – да задоволява човешките потребности (А. Маршал)¹. Природата не е нищо освен благо, висше благо, „дар Божии“, ако може така да се каже. Земята е тъкмо такова благо, ние получаваме продуктите ѝ в готов вид без усилие на човека, но при уседнал начин на живот, с помощта на труда.

8) Човек трябва да съгласува своите действия в съответствие със законите за самоорганизация на природата. Иначе ще пострада. Тук са възможни няколко варианта: **първо**, съхраняване на природата съобразно нейните ресурси, потреблението на ресурси, отговарящи на възможностите на природата, постигане на равновесие в екосистемата; **второ**, формиране на структура в туризма, противоречаща на самоорганизацията и самосъхранението на природата, действия на човека, разрушаваща тази самоорганизация; **трето**, отмъщение на природата против необоснованото действие на човека, влошаване на жизнената среда и произтичащите от това последици за биоразнообразието и възпроизводство на човека; **четвърто**, деструкция на туризма като дейност, сковаване на неговия жизнен цикъл и прочее; **пето**, облагородяване и очовечаване на природата с оглед целите и

потребностите на човека; **шесто**, ако приемем туризма като затворена система, противоречаща на обкръжаващия ни свят, срокът на неговия жизнен цикъл се съкращава. Най-добре е туризмът да се развива с времето, преустройството на обкръжаващия свят да е с времето и скоростта на неговото изменение.

9) Природата като обективна даденост е плод не само на нейното творение, но и на човека. Човек не само отразява битието, но и го твори. В процеса на труда, природата се очовечава. Тя е не само „неорганично тяло“, но и жизнена дейност за човека. Законите на развитието ѝ поражат устойчивост, когато човек се съобразява с тях. Днес обаче не се получава това. Хората са виновни за глобалното затопляне на климата и хищническо използване на природните ресурси. Ако тези аномалии в стратегически план не се променят, туризмът ще пострада.

10) Природата като система има свойството сама да създава недостижими елементи за своето функциониране, да възпроизвежда естествения ред, т.е. ония исторически условия, на които тя се основава. Но самодостатъчността ѝ може да бъде нарушена от безумието на човека, от необоснованото вмешателство. Това създават много политики и държави, но ламтежът за печалба превишава този на разума.

11) При оценка на екосистемата би следвало да се изхожда от ефективността на макросферата, може би е нужно да се изходи от принципа на Парето, т.е. да се отчитат интересите на всички участници в запазването на тази сфера: Човек–общество–природа. Човек трябва не само да отрази тези интереси, но и да осигури приоритет на природата като даденост за тяхното осъществяване. Подобряване състоянието на едно, не трябва да става за сметка на влошаване на друго. Много дейности в туризма противоречат на посочения критерий, а това значи, че не се отчитат

¹ А. Маршал. Принципы политической экономии, Изд. Прогресс. Москва, 1983. С. 112- 125

интересите на т.н. триада: Човек–общество–природа.

И така, туризмът се изправя пред нови предизвикателства. Целта на разработката е да постави някои незасегнати или слабо засегнати въпроси пред туристическата мисъл, нейната самоорганизация, но и на човека.

ТУРИЗМЪТ КАТО ИКОНОМИЧЕСКА ДОМИНАНТА

1. Туризмът - ключов отрасъл или влекач на икономиката?

Не подлежи на спор, че туризмът трябва да бъде икономическа доминанта. Спорът обаче е дали той е ключов отрасъл и влекач на икономиката? В публичното пространство се смята, че е такъв. Тази теза най-вече се тиражира в средствата за масова информация, а също и от политиците и хората работещи в този бранш.

Има ли основание една такава трактовка или не?

На пръв поглед – да, но вникнем ли по-дълбоко в същината на нещата, ще видим, че това не е така. Преди да изразим позицията по въпроса, нека видим вероятните аргументи в защита на тезата: *туризмът – ключов отрасъл или влекач на икономиката.*

1. Това твърдение е плод повече на емоционални, психологически фактори, отколкото израз на реални процеси.

2. Ако приемем трактовката за вярна, това значи другите отрасли са производни от туризма, те са негово обслужващо звено, развиват се в зависимост от значимостта и разширяването на самия отрасъл, т.е. от обстоятелството, че е ключов отрасъл и на тази основа влекач на икономиката.

Тези разсъждения, колкото и значими да са за самите автори, не са издържани от практическа и теоретическа гледна точка. Уязвимите неща

пораждат ред възражения и те могат да се сведат до следното:

Първо, при една неблагоприятна конюнктура, криза, природни бедствия, военни стълкновения и пр., туризмът не може да е водещ отрасъл и не би могъл да е влекач на икономиката, да тегли всички нейни отрасли.

Второ, да бъде ключов отрасъл на икономиката, значи на туризма да се придаде монополно положение. Монокултурността не е най-добрият признак за икономиката. В арабските и други страни, нефтът заема доминиращо място в структурата на производството, но, ако се открие друга суровина, която го измества и превръща в страничен продукт, икономиката ще пострада. Затова е нужно производството да се диверсифицира по различни направления, с оглед да се намалят загубите при едни екстрени обстоятелства.

Трето, натъкваме се на сложен теоретичен казус: икономиката е полиструктурна система, състояща се от много части и елементи, които я формират. Всички части в йерархията представляват една субординирана система, но всяка такава има свой скелет, конституиращ признак, ядро, основно, коренно качество.

Може ли това ядро да е туризмът?

Съмняваме се в такава постановка. Ако я приемем за вярна, то, по пътя на логиката, другите отрасли (земеделие, търговия, индустрия и др.), независимо от своята автономност, потопени в структурата на основната форма на производство, са подчинени на тази форма и следват нейната насоченост.

„Във всички форми на обществото има едно определено производство, което определя ранга и влиянието на всички други и чийто отношения следователно определят ранга и влиянието на всички останали. То е осветление, в което са потопени всички останали багри и което ги модифицира в тяхната специфичност. То е особен етер, който

определя специфичното тегло на всяко изпъкващо в него съществуване”¹.

Тук възникват следните въпроси: **първо**, дали туризмът в структурата на икономическата система е определящо производство, т.е. основно производствено отношение; **второ**, дали определя ранга и влиянието на всички други отношения; **трето**, дали туризмът ги модифицира и подчинява на себе си, определят ли те неговата насоченост. И така, в заключение не омаловажаваме ролята на туризма в обществения напредък, противници сме обаче на неговото възвеличаване, в смисъл че е ключов отрасъл и влекач на икономиката. Предимственото му развитие не бива да го превръща в такъв.

Твърди се, че **туризмът** трябва да бъде доминиращ отрасъл, влекач на икономиката. Тази теза обаче не е достатъчно обоснована. Тук има препъни камъни:

Първо, туристическите обекти са уникални и невъзпроизводими по площ и красота, следователно те имат праг на развитие;

Второ, при една неблагоприятна стопанско-политическа конюнктура притокът на туристи ще намалява;

Трето, пределните величини и законът за намаляващата се възвращаемост по-осезаемо се проявяват;

Четвърто, частният капитал, в стремежа да получи по-голяма печалба, предприе незаконно строителство, което влоши жизнената среда;

Пето, динамичният живот и нараналото нервно-психическо напрежение заставя човека да се върне в лоното на природата, да почувства нейната мощ и девственост, но тя е разрушена – отливът от туристи ще се засилва.

Инфраструктурата и земеделието не могат да бъдат ключов отрасъл и доминиращ принцип на

евроинтеграцията. Ако се превърнат в такъв, това значи да станем ханче за отсядане на чужденците да пият бирата си и да заглеждат нашите хубавици. Ако за Европа това е изгодно, за нас – не.

Земеделието трябва да се развива, но се натъква на някои обективни ограничители, по-важни от които са:

Първо, земята като стопански обект и ресурс е ограничена по площ, земи, с редки изключения, могат да се създадат;

Второ, пределната ефективност на капитала може да бъде с неизменен, повишаващ и намаляващ се ефект;

Трето, продуктивността и доходът на земята има граници, добивът, за разлика от промишлеността, не е безграничен;

Четвърто, земеделието е разрушено и опустошено, кооперативните стопанства не се преобразуваха на акционерна основа;

Пето, поради високите издръжки земе-делието не е конкурентоспособно, земята е накъсана на парчета, обработката е затруднена от гледище на научно-техническия прогрес;

Шесто, ЕС разполага с излишък от продукция, родната – нежелана, ние не да изместим чуждата. Въпреки това почти нищо не се прави за модернизация на земеделието или ако се прави, е недостатъчно то да бъде на европейско ниво.

Тези отрасли не могат да бъдат гръбнак и влекач на икономиката. Нужна е ориентация към съвременни отрасли: индустриализация, информатика, нови технологии, образование, знания. Другите страни заложиха на тях и постигнаха значителни успехи. Те отстояват своите национални интереси, а ние ги продаваме.

Нашата икономика е неконкурентна с безразборния внос на някои продоволствени и промишлени продукти. Тя е обречена на неуспех. Куфарната търговия е изминат етап, но все още съществува, родното производство загива.

¹ Маркс Енгелс, съч. т. 46 ч. I стр. 40

Не бива да се забравя, че отношенията Запад - Незапад са в изгода на транснационалните компании (ТНК). Западът налага модел, чужд на нашите интереси. Ние трябва да имаме собствен, догонващ модел, от който да печелим, а не да губим, да се интегрираме не по второстепенни, а по основополагащи принципи на развитие, да укрепваме националната мощ на държавата в икономиката, а не да я отслабваме, както е сега, т.е. да бъдем равностоен партньор в европейската интеграция.

Принизената роля на държавата пречи на местния бизнес да се утвърди. По този начин се укрепват позициите на ТНК и ТМБ. Създават се препятствия за внедряване на новости на науката и техниката. Вероятно ще се възрази - нали чужди инвестиции се вливат от ЕС. Това е така. Но тук трябва да се има предвид следното: Западът изнася капитал в страни, доколкото да станат средище за бизнес, своеобразен канал, чрез който се изсмукват материални и трудови ресурси, извършва се експлоатация и се присвоява доход, следователно подходът е пак едностранчив: обогатяване на развитите страни, евроинтеграция, подчинена на крупния корпоративен капитал, глобализация на икономиката, вкарването ѝ в ЕС в нейния колониален вариант.

Като отправяме някои критични бележки към евроинтеграцията, ние съвсем не отричаме нейната роля за развитие на страната. Западът е много по-напред от нас. Като носител на социален напредък, на нови форми на икономическа организация на обществен живот, ние може да се обогатим от тях, да издигнем страната на по-високо равнище в сравнение с преди. Проблемът обаче е в мястото, което ще вземем, ще бъде ли то в съответствие с националните интереси, или не. Това до голяма степен зависи от стратегията ни за влизане в ЕС, да бъдем в

периферията или до ядрото на страните, съставляващи сърцевината на ЕС.

Западният начин на живот се утвърждава с векове.

Той има дълга история, съпроводена с човешки трагедии и кървави войни, с експлоатация и много неправди.

Това налага преосмисляне на модела на евроинтеграция и глобализация. Неолибералният модел, основан на диктатурата на световния пазар, трябва да бъде заменен с друг. На глобализацията е нужно човешко лице. За такъв модел се обявяват много люде и изричат слова, които преди биха били ерес.

Клаус Шваб, президент и основател, и Клод Смаджа – изпълнителен директор на Световния икономически форум – Давос-9 отбелязват: “Взаимозависимостта, създадена от процеса на глобализация, означава, че възникващите пазарни страни трябва да бъдат интегрирани като пълноправни участници в управлението на глобалната икономика”. Свободният поток на стоки и капитали не бива да се насочва във вреда на най-уязвимите слоеве на населението, срещу приети социални и човешки стандарти”. Необходимо е да се намерят такива механизми на социално въздействие на глобализацията, че да намалят разликата в голямото разделение между облагодетелстваните и ошетените от глобализацията.

Глобалистският модел на бъдещето не е интересен, както беше. Той не е панацея за световната икономика. Днес неговите разрушителни последици са ясни. България трябва да извлече поука от това. Тя трябва много добре да преосмисли ползите и вредите от членството си в ЕС и в този дух да разработва своята стратегия.

2. Туризмът – капиталов фактор за развитие и укрепване на здравето

В науката има едно правило: всеки, който се занимава с частни въпроси, не може да отминава общите. Той на всяка крачка се сблъсква с тях. Без цялото

частта има необосновано съдържание. Ако нямаш представа за общото, нямаш представа и за частното. В основата на частното трябва да стои теоретичното познание. Беше време, когато се интересувахме от частното. Емпиричното познание вземаше връх. То продължава и сега да е такова. Двете страни на познанието - теоретично и емпирично не бива да се противопоставят, а следва да се разглеждат като едно цяло. В тази връзка искам да припомня на читателя и нещо друго: една система може да бъде безупречна в научно отношение от гледна точка на своите постулати, но, сравнена с друг ранг системи, да не е дотам плодотворна и научно издържана. Евклидовата геометрия например, безупречна от гледище на своите постулати - две успоредни линии в равнината не се пресичат, но сравнена с неевклидовата геометрия (геометрията на Лобачевски), това не е така. В далечината двете линии се пресичат, тъй като има изкривяване и усукване на пространството.

Припомням тези неща по следните съображения: **първо**, проблемите на туризма и в частност на здравния, са проблеми не само на туристическата мисъл, но на други теории; **второ**, те не могат да се обяснят с една единствена теория и по-точно с неокласическата; **трето**, знанието да се опира на поширока основа; четвърто, да бъде дело на синтез от теории. Тъкмо това не достига на туристическата мисъл. Тя подценява и пренебрегва това изискване, не му предава необходимата значимост.

Предмет на параграфа са проблемите на здравния туризъм, граници и възможности на неговото развитие, здравето като капиталов фактор и своеобразна инвестиция за удължаване на човешкия живот и средство за съхраняване на физическата и интелектуалната дейност на човека. Но преди това искам да засегна един въпрос в трактовката на проблема.

3. За връзката туризъм – здраве

Откъде да започна? Може би от това: „Всяко наше знание започва благодарение на сетивата ни, преминава после към разсъдъка и завършва с това на разума” (Кант). „Различието между разсъдъка и разума изпъква като различие между висшия и нисшия начин на мислене и на познание ...” (Хегел). Животните притежават инстинктивно разсъдъчно поведение, а хората – разумно разсъдъчно действие и мислене. (Л. Ф. Мизес)

Човек в своето действие изменя предметния свят, а с това и себе си, предметява се в предметите на своя труд, но отново ги разпредметява, т. нар. очовечена природа.

Туризмът не е пасивен спрямо това. Човек се връща в лоното на природата, за да я почувства близка, спира дъх, коленичи пред нейното величие и мощ, обожествява и я използва за свои цели. *Туризмът формира жизнената среда на човека* и с това влияе пряко върху нея, човешкият живот се осмисля и удължава, здравето се укрепва.

Здравето е специфичен продукт, своеобразен капитал, зависещ от множество фактори, към него би могло да се приложи т.н. производствена функция. Здравният туризъм е елемент на тази функция, негов фактор. Ако замразим всички фактори и оставим един – туризмът като променлив, то с нарастването на този фактор до определен предел здравето укрепва и се подобрява, жизненият статус на човека за дълго се съхранява. Геронтологията е клон от медицината, имащ за предмет изучаване на явленията и процесите на остаряване, тяхното забавяне. Старееването е неизбежен природен процес, не може да се отмени, но да се забави е възможно. То, както се казва, е своего рода болест, угаसानе на човешкия живот. Здравният туризъм подобрява условията на комуникация, засилва социалната активност на хората,

възстановява тяхната работоспособност и здраве, подобрява физическата и интелектуална дейност за дълго време.

Ако здравето се разглежда като капитал, като своеобразно благо, то посредством производствената функция може да се представи така:

$Q = f(X_1 + X_2 + X_3 + X_4 + \dots + X_n)$, където: Q - здравен продукт, брой на удължените години,

а $X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$ - съответните фактори, участвали в производството на този продукт.

Ако приложим неокласически и кейнсиански подходи, ще видим, че разходите за здравен туризъм се определят от пределната ефективност на капитала – при положение, че намалява, бизнесът не влага средства в този туризъм. Щом пределната ефективност спада, бизнесът предпочита да държи своите пари в ликвидна форма, да ги вложи в банки с по-висок лихвен процент или в сфери на дейност с по-голяма печалба. Този подход изхожда преди всичко от пазарни принципи, комерческата цел е определяща, социалната цел е на заден план. Той обаче облагодетелства по-богатата прослойка, обикновените хора са лишени от това. Много не могат да отидат на почивка, високите цени са непосилни за тях. При анализа на този въпрос би трябвало да се изхожда не само от икономически подбуди, но и от социални.

Икономическата ефективност не може да бъде интегрален показател за равнището на здравния туризъм. **Мярата е социалната потребност. Обществената полезност е показател за резултатите от интензификацията. Ако не се обвърже с обществената полезност, интензификацията е безпредметна. Тя е оправдана, ако повишава полезния ефект на здравния туризъм.**

Ефективността на здравния туризъм следва да се определи и от социалните му цели. Колкото по-голям е неговият принос в укрепването на здравето, толкова социалната ефективност е по-

висока. Критерият за социалния ефект и неговото измерване, както казах, е обществената полезност, която този ефект доставя за реализиране на социалните цели и задоволяване на социалните потребности. Обвързването на тази полезност със степента на задоволяване на социалните потребности (подобро здраве и удължен човешкия живот) е изходната **методологическа предпоставка** и съпоставимост на социалните ефекти, имащи разнороден състав. С други думи, социалните ефекти могат да се съизмерят един с друг **от гледище на йерархията на потребностите**. Да се съпоставят и съизмерят социалните ефекти, значи да се съпоставят и съизмерят потребностите. **Това** изисква да се направи градация на тях и от тази гледна точка да се извърши съпоставяне на социалните ефекти, да се види коя сфера на здравния туризъм да се развива с по-бързи темпове.

Ефективността в туризма изразява съотношение разход - резултат - цел - потребности. Целта следва да определи разходите, а не обратното, както е в много случаи. Ефективността трябва да се разглежда на няколко логически равнища – степени. Първото равнище следва да изразява съотношението разход - резултат; второто, разход - цел; третото, цел - потребност. Всяка степен има своя самостоятелност. Тя обаче в следващото логическо равнище не се унищожава, а придобива ново качество и се подчинява на неговите закономерности.

Този проблем обаче не е решен в икономическата теория. В много случаи емпиризмът преобладава. Той обаче не улавя същността и не може да разкрива нейното съдържание. На емпирично равнище социалният ефект не се ранжира в зависимост от неговото относително тегло в задоволяване на общата потребност не получава съответна оценка.

И така, социалните ефекти трябва да се сравняват както от гледище на потребностите, така и от страна на социалните разходи. Определящото значение в съотношението *разход - ефект - цел - потребност* се пада на потребността. За съжаление, туристическата наука все още е в плен на стари стереотипи, не е предложила механизъм за решаване на проблема. Тя се визира в периферни въпроси от рода на алкохолен и секс туризъм. Превръщаме се в проституираща врата на Европа, а оттук идват духовната деградация и извратените морални ценности.

И така, без да навлизам в подробности, ще заключа: подценяването на здравния туризъм се отразява зле на човешкия живот – смъртността се увеличава, средната продължителност се скъсява, здравният статус на населението се влошава. Причините за това не бива да се търсят единствено в недостатъците на организацията и управлението на здравния туризъм. Те имат дълбоки социални корени. Нужен е друг модел на социално-икономическо развитие. Сегашният не даде резултати. Рано или късно човечеството ще намери своя път. Това зависи и от самите нас. Последните данни, които Евростат изнесе за състоянието на Европейския съюз, са тревожни за страната. Всеки, който се запознае с тях, ще си зададе въпроса „Ние за ЕС ли сме, или за книгата на Гинес?“

4. За природата на туристическата рента

4.1. Защо е необходимо да дискутираме туристическата рента?

Повод да напиша този параграф е устният спор, че проблемът за рентата в туризма не бива да се поставя на внимание. Не тя, а други въпроси трябва да се разрешават: търсене, предлагане, ефективност, пазарни принципи, трудови материални ресурси, видове туризъм. С

една дума, отрича се правото на съществуване на туристическата рента.

Това разбиране обаче не може да се приеме по следните съображения: **първо**, туризмът стана неотменима черта на нашето съвремие; **второ**, глобализмът засили потока от хора и капитали, стремежът светът да бъде опознат, да се наслаждават или любуват на красотата на природата нараства извънредно много; **трето**, туризмът разшири своя обхват, неговият дял в структурата на националния продукт, по данни на Държавната агенция по туризъм през 2009 година, е 15,6; в Гърция през същата година 10,7; в Италия – 9,5; в Испания – 15,6; в Турция – 5,8. **Четвърто**, стоквата форма стана доминираща всеобща форма на общественото производство. **Пето**, тук може да се направи своеобразна аналогия с физиократизма във Франция. Земеделието по това време е основа на производството и на обществен напредък, всички говорят за него. Това даде основание на Фр. Кене в своята „Икономическа таблица“ да заяви: Единствено трудът в земеделието е производителен, само тук се създава „чист продукт“, увеличава се веществото на природата. Така стои въпросът и с туризма, щом е приоритет и всички говорят за него, то туристическата рента не бива да бъде извън обсега на икономическата мисъл. **Шесто**, у нас се формират три класи – собственици на туристически предприятия, арендатори, наемни работници. С една дума, България тръгна по пътя на капитализма – към нова социално-икономическа система.

Теорията е призвана да разкрива дремещите сили на обществото не само по време на зрелост, но и в зачатие (потенция), когато икономическите форми все още не са кристализирали като определеност. **Задачата на науката е да открива и разкрива, а не да скрива и премълчава.** Упрекът, че туристическата рента не бива да бъде в кръга на научната мисъл, тъй като данни

за нея няма, не е убедителен, т.е. поставя се знак на равенство между данни и потребности. Отсъствието им според мен не означава, че проблемът престава да съществува, той е само непознат. Практиката не е непосредствена практика; някои въпроси преди практически да се решат, трябва най-напред теоретически да се докажат – „теорията е най-добрата практика“. Теоретичното познание е по-богато и по-дълбоко от емпиричното познание – второто е основа на първото, теоретичното познание освен него има и други източници. Без теория науката не може да се развива, без нея е обречена на застой.

Теоретичното познание е степен на възходжане от абстрактното към конкретното, и обратно. Нужно бе човек да се отлепи от земята, за да проникне по-дълбоко в тайните на материята, на вселената. Научното изложение не винаги изхожда от практиката. Ние трудно се разделяме с установилото се и мъчно свикваме със ставашото. Нашето съзнание някак си е приковано към биващото (към определен вид знания), приобщени оставаме, като че ли слепи и неми към онова, което е в потенция и предстои да стане. Истината не бива да се затваря в себе си, в своята черупка, тя трябва да търси опора в реалния свят. Има опознати и непознати неща. В живота възникват нови факти, нови наблюдавани явления, старите неща губят своята достоверност, теорията също губи своята научност.

Ако туристическата рента отпадне като проблем, то по същата логика и другите видове ренти (строителна, нефтена, газова, жилищна, горска и др.) би следвало също да отпаднат, те обаче всички почиват на един и същ принцип – ограниченост на ресурсите. По тях има публикации, но по туристическата рента не съм срещал. Това бяха подбудите, които ме накараха да развия мисли по тази тема. Тук обаче се натъкваме на някои трудности:

1. Туристическата рента все още не е кристализирала като икономическа форма, а добре известно е, че на незрели икономически форми съответстват незрели икономически теории, които не се поддават на точни теоретически отражения.

2. Това обаче не отменя необходимостта проблемът да се разработва. При това е напълно възможно да има „забегки“ напред, нещо, присъщо на теоретическото мислене. Практиката е тази, която ще покаже доколко те са успешни и исторически оправдани.

3. Науката открива факти и закономерности, които следва да се изучават, а не да се пренебрегват. Тя трябва да изпреварва практиката, а не да се влачи зад нея.

Целта на разработката е да се разкрие същността и формите на туристическата рента, да се покажат източниците на нейното формиране и нерешените проблеми свързани, с нея. На фона на разсъжденията за диференциалната и абсолютната рента, ще търсим отговор на въпроса има ли абсолютна рента в туризма или е историческа преходна категория.

4.2. Разсъждения за туристическата рента

Всяко явление – природно или социално – трябва да се изучава в рамките на цялото като негова съставна част. Няма ли усещане за цялото – няма усещане за частта. По тези съображения туристическата рента не може да се разглежда вън от теорията за рентата. Диалогът с първата следва да става на базата на диалога с втората, тъй като общите принципи важат и за нея.

Земята като природен ресурс в туризма създава рента, защото е фактор на производство. Известно е, че доходът, който тя носи, се нарича рента, т.е. произвежда рента, защото е ограничен фактора на производство. Тази рента отчасти се използва за плащане на

лихви, инвестиции, направени от собствениците, отчасти – за заплащане на „естествените и неразрушими производителни сили на почвата“.

Природен дар са също уникалността и невъзпроизводимостта на туристическите ресурси, които могат да бъдат стопанисвани и да носят доход. Въвлечен в пазарни отношения, всеки пред-приемач в туризма предявява такова търсене на ресурси, че доходът, произведен от тях, да бъде по-голям от фактора на производство (ресурсите), с които е създаден продуктът. И обратно – ако цената на ресурса в туризма е по-висока от цената на предлагания продукт – стимулт към производство спада. Следователно може да се направи изводът, че пределната ефективност на капитала определя степента на търсене на ресурси в туризма като фактор на извършване на туристическа дейност. Ако продуктът не се търси, то и ресурсите не се търсят. Поради това намаленото търсене на който и да е ресурс намалява цената на всички видове ресурси.

Очевидно е, че в нашата страна природните ресурси в туризма са ограничени – предлагането им е строго фиксирано. Крайбрежната ивица по Черноморието не може да се увеличи. Това се отнася и за други природни обекти, които могат да се използват за туристически цели. Ако ресурсът е безграничен и всеки от нас може да се разпорежда с него, както му е угодно, тогава отпадат условията да се образува туристическа рента.

В този случай той не струва нищо и не носи рента. Само обработената и въвлечена в оборот земя носи рента. Следователно туристическата рента е свързана с монопола на стопанисване на природния ресурс. Предлаганата земя за извършване на туристическа дейност е нееластична. Тя има характер на „чиста икономическа рента“, т.е. възнаграждение за уникални качества. Ако проблемът се разглежда така, то рентата

е плащане, възнаграждение за въвлечения в оборот природен ресурс, предназначен за туристически цели. Такъв подход прилага Д. Рикардо. За него земя е всичко онова, което е безплатно, а рентата е плащане за ползването ѝ, плащане като такова. Това важи и за туристическата рента.

Ресурсът в своята съвкупност, като цяло, не увеличава своето предлагане. Абсолютната му нееластичност не може да се сравни с относителната еластичност на други отрасли. При тях съвкупното предлагане не е строго фиксирано, то се изменя в зависимост от промяната на цените. Повишените цени ще засилят предлагането, интересът към производството на повече стоки – също. И обратно, ако се снижат, те ще имат деструктивна роля към това предлагане. Случаят се отнася не само за тези ресурси, но и за труда.

Ако цената на туристическия продукт като цяло не може да повиши съвкупното предлагане, то с развитието на научно-техническия прогрес и с обществения напредък отделни природни участъци могат да се въвлекат или излязат от икономическия оборот. За да няма двусмисленост в абсолютната нееластичност, тя трябва да се разглежда не в буквалния ѝ смисъл, а да се приема с известна условност.

Пазарните отношения превръщат обектите в туризма в предмет на покупко-продажба, способстват по-рационално да се използват. Това обаче може да стане само когато те имат стойностна (икономическа) оценка. Отсъствието на платеност в крайна сметка ги изтощава, стават непригодни за използване.

Икономическата оценка ще съдейства не само да се съхрани природата, но и да се подобри нейната устойчивост и екологична чистота. По-високата цена ще наложи да се потърсят по-рационални ресурсо-спестяващи технологии в ползването на природни ресурси и отказ да се вкарват в употреба

ресурси, които са неефективни. В това отношение, разбира се, помощ може да окаже държавата. Тя с данъчно-кредитния си механизъм, с определянето на бъдеща оценка на природните ресурси, с приемането на едни или други методи за субсидиране, може да ограничи или засили използването на един или друг участък.

4.3. Относно теоретическите подходи при изясняване на туристическата рента

На въпроса не може да се отговори еднозначно. Подходите в това отношение са най-различни. Два от тях са най-характерни: политикономическият и неокласическият. Дори в рамките на тях обаче има различия.

В широк смисъл под понятието „туристическа рента“ се разбира доходът от капитала на имуществото, на земята, на облигациите, на акциите, който доход се присвоява от техния собственик. Ако туристическата фирма отдава сградата, машините, оборудването, автомобили (и всяка друга дейност) под наем, то по същество това е рента, защото носи доход. За предприемача всяко нещо, което се заплаща и носи доход, е рента.

Рентата в тесен смисъл е доход, който собственикът получава, от това, че отдава своята туристическа фирма под наем на капиталиста (арендатор) за стопанска дейност. Ползвателят и собственикът могат да бъдат едно и също лице. Те обаче могат да бъдат представяни от физически и юридически лица.

Ако приложим пределните величини на неокласическата теория в туризма, ще видим, че собственикът на туристическата фирма ще наема работна сила дотогава, докато пределният продукт на последния нает работник не се изравни с размера на работната заплата. Другата останала част образува величината на туристическата рента.

Туристическата рента не е нищо друго, освен доход, който се получава след като от общата величина на създадения продукт се приспадне съвкупната величина на работната заплата. Това е доход (рента), който собственикът получава поради това, че е собственик. Тя се изчислява на базата на т. нар. остатъчен принцип.

Тук е важно да отбележим, че собственикът и владелецът са отделни единици – природният ресурс се стопанисва не от собственика, а от арендатора.

Какви могат да бъдат теоретическите разсъждения по този въпрос?

Тук идва на помощ неокласическата теория, съгласно която цената на всеки един фактор – работна заплата, лихва или рента – се установява на това равнище, при което търсенето и предлагането се изравняват. Ако туристическата рента превиши точката на равновесие, търсенето на природни ресурси ще се намали. Собствениците ще се натъкнат на трудности да отдават своя ресурс под аренда, част от него остава необработена или ще се дава за обработка на по-ниска арендна цена.

Ако обаче равнището на туристическата рента се окаже под равновесната цена, търсенето на природен ресурс ще се увеличи, което ще доведе до увеличаване на рентата. Само в пресечната точка на равновесие количеството ресурс е равно на предлагането, което определя и самата рента.

Търсенето и предлагането на ресурси зависи от търсенето и предлагането на туристически продукти, които се произвеждат с помощта на тези ресурси. Цената на крайния продукт определя равнището на туристическата рента.

И така, от разсъжденията дотук могат да се направят няколко извода:

1. Равнището на рентата зависи от търсенето на крайния продукт, от нееластичността на предлагането.

2. Производството на продукта трябва да продължи дотогава, докато доходът от продажбата му покрива разходите на заплащане на труда.

3. Рентата в икономически смисъл на това понятие е надбавка над разходите и затова може да бъде и обложена с данък, без това да се отрази върху стимулите към производство и повишаване на неговата ефективност.

Неокласическата теория, приложена към анализа на туристическата рента, според мен, не е безупречна в научно отношение. Тя не е всеобща, универсална, а - частен случай на икономическата теория, т.е. не неин неоплатим принцип, тъй като няма теория за вечни времена. Да се признае, че неокласическата теория е всеобща, значи да се отрича нейният исторически характер. Раждането или „смъртта“ на теорията зависи от фактите. Теорията като висша форма на научно познание трябва да се подлага на проверка. Не всяко възвръщане към миналото е грешно и лъжовно. В разглеждания случай без трудовата парадигма не може да се обясни туристическата рента. **Първо**, не бива да се бърка (смесва) практическата форма на реализация на рентата - с нейната теоретическа същност; **второ** видимата страна на явлението не следва да се отъждествява със същността, формата със съдържанието; **трето** доходът на собственика свръх работната заплата действително може да се третира като рента или да е част от тази заплата, която по невидими пътища се трансформира в доход на собственика. За него тя практически е рента, която може да има различни източници, извън тези над нормалната печалба, плод на други факторни доходи на производство. **Четвърто**, практическата форма на реализация на рентата в туризма може да придобие самос-тоятелна форма на съществуване, отделена от своята обективна основа; **пето**, тезата на неокласическата теория влиза в противоречие с т.нар. триада на

факторите на производство – земя, труд и капитал. Те произвеждат туристически продукт, но не определят социално-икономическата определеност на присвояването; **шесто**, не бива техническата страна на производство да се отъждествява с икономическото присвояване на доход, тъй като това са две различни неща. Трябва да се прави разлика между правото на собственост на туристическата фирма да присвоява доход и този, който е резултат от физическото участие на капитала в създаването на продукт. Собственикът присвоява доход, защото е собственик, без реално да участва в производството.

Ако използваме политикономическия подход в анализа на туристическата рента, ще видим, че той се различава от неокласическия. Ако за последния рентата е плащане за ползване на уникални качества на природата, за втория подход тя е само предпоставка, а трудът е неин източник. Природата сама по себе си не създава рента. Рентата е резултат от нейната обработка и култивиране за извършване на туристическа дейност. Туристическият продукт е плод не само на природата, но и на труда и на капитала. Туристическата рента е особен вид доход, който се присвоява от туристическата фирма поради това, че е собственост и притежател на по-добри природни ресурси за туризъм.

4.4. Различия в качеството на природния ресурс и образуването на диференциална рента

Досега нашият анализ изхождаше от презумпцията, че природният ресурс е с еднакво качество – различие в продуктивността му не съществуват. Това обаче не е така. Отделните природни участъци се различават по качество и местоположение. Разликата в продуктивността им произтича от природно-климатичните условия. Дори в рамките на едно и също селище, условията за

извършване на туристическа дейност са различни.

Ограничеността на природния ресурс е ограниченост на добрите и средни участъци. Те не са в състояние да произведат туристически продукт в съответствие с обществените нужди. По тия причини пазарните цени в сферата на туризма се определят от индивидуалните издръжки на фирми, работещи при най-неблагоприятни условия, които при съвършена конкуренция отреждат кривата на пазарното търсене на туристическия продукт да бъде хоризонтална. При тях рента няма да се получи, но фирми, поставени при по-добри производствени условия, ще получат, тъй като природният ресурс е с по-добро качество. Пределната ефективност на капитала ще бъде по-висока от тази, чиито разходи са по-високи. Това ще създаде различия и в разходите на единица продукт в туризма. Така туристически фирми, притежаващи по-качествени природни ресурси, ще получат добавъчен, диференциран доход, който, в резултат на монопола на стопанисване, приема формата на **диференциална рента или, както в по-ново време е наричана, екстензивна рента. В случая цената на туристическия продукт в най-лошия природен участък е базисна по отношение на образуване на туристическата рента.**

Различията във величината на рентата при едни и същи разходи може да се обясни с разнородното качество на туристическия ресурс, а при неизменно качество – с разликата във величината на капиталовложенията. Засега ние се абстрахираме от тези положения и от работната заплата остава природният ресурс, като естествено дадено (по изречение на Д. Рикардо). Природният ресурс се използва до онова равнище на производство на туристически продукт, който отговаря на пазарното търсене – ако не е в състояние да го покрие, ще се премине към по-лоши ресурси. Първият ресурс,

който не носеше туристическа рента, при новите условия започва да носи.

Предприемачът арендатор, като се ръководи от тези подбуди, ще започне да използва все по-лоши и лоши природни ресурси, от едно качество – към по-добро. Така туристическата рента ще се определя от разликата в тяхната продуктивност. Тя ще бъде по-висока за туристически фирми, които разполагат с по-добри условия, отколкото други, нямащи такива условия.

И така, рента в туризма се създава само защото се увеличава търсенето на продукти, в резултат на което се извършва преход от по-добри към по-лоши природни участъци. По-добрият е по-продуктивен, създава не само по-голям обем услуги, но и пести повече разходи на единица туристически продукт. Цената на продукта се определя не от този ресурс, а от лошия, чиято цена е пазарна. Това е така, защото пазарното търсене не може да се удовлетвори от продуктите на средните и по-добри туристически фирми.

Ще добавим, че подреждането (ранжирането) на факторните доходи, свързани с природния ресурс, зависи не само от неговото качество, но и от разликата в равнището на работната заплата и рентата. Следователно при дадено търсене на туристическия продукт ние не знаем размера на природния ресурс. Това ще зависи от равнището на работната заплата - ако е по-високо, доходът ще бъде по-малък, тъй като разносните са по-високи. В такъв случай природни ресурси с едно и също качество ще имат нееднакъв доход, следователно – и рента. Може обаче да се случи и обратното – ако природни ресурси имат по-високо заплащане на труда в сравнение с тези от по-ниско качество, тогава в зависимост от промяната на величината на работната заплата, туристическата рента в по-лошия участък може да бъде по-висока от по-добрия.

Освен това туристическата рента може да се образува не само в резултат

на естественото състояние на природния ресурс, но и в резултат на неговото икономическо подобряване. За да се създаде комфорт и пълноценен отдих на туристите, интензификацията на производството е неизбежна. Допълнителните капиталовложения за производството на туристически продукт създават допълнителна печалба, която превишава нормалната печалба. Излишъкът в този случай е база за образуване на втора диференциална рента, която някои наричат интензивна рента¹. Добавъчната печалба обаче приема формата на рента, ако преминава в разпореждане на собственика на туристическата фирма.

4.5. Разсъждения за диференциалната рента

Диференциалната рента, както е известно, е свързана с различното качество на природния ресурс² и на нееднаквите условия за извършване на туристическа дейност. Да вземем например три туристически фирми от крайбрежната ивица на морето: **първата** – със замърсена вода, камънаци в морето и край брега, недотам хубав пясък и стеснена площ за плаж; **втората** – с подобри качества за отдих, **третата** – със сребристо-златист пясък, съчетан с дивна и уникална растителност, свеж морски въздух и плитчина на морето.

Ако три фирми произвеждат продукт в съответствие с обществената потреб-

---

¹ Ефектът от вложения капитал, поради спецификата на туристическия бранш, не винаги е съпроводен от увеличаване на производство. Понякога той може да бъде по-нисък, в сравнение с предишното капиталовложение, което налага държавна намеса и субсидиране на туристическия бранш.

² Ако под качество на природния ресурс в земеделието се разбира плодородие на земята, в туризма то придобива по-друг смисъл, може да бъде приложено към ония туристически обекти, които са уникални и невъзпроизведими по своята същност. Обектът може да не бъде плодороден, но той става не по-малко привлекателен от други обекти, ако е уникален.

ност, а втората и третата не са в състояние да я задоволят, то първата фирма следва да използва своите ресурси за производство на туристически продукт. Продуктът в първата фирма, поради по-неблагоприятни условия, е по-малък, а във втората и третата – по-голям. Тя не би развила никаква дейност, ако не получи съответен доход (нормална печалба), а втората и третата фирми – не ще получат. В случая всички фирми ще продават своята продукция не по индивидуална стойност, а по т. нар. пазарна цена. Първата фирма няма да получи рента, другите две обаче ще получат. Разликата между индивидуалната и пазарна цена образува диференциалната рента. Тук се създава „лъжлива социална стойност“, лъжлива от гледна точка на това, че е резултат не на действително изразходван обществен труд, а резултат на специфични природни условия на производство.

От това следва, че съвкупното потребление влияе върху границите на вложения обществено необходим труд, което е количествено и качествено определено. Трудът, превишаващ тези граници, престава да е обществено необходим. Пределът на стойността не е вложеният труд, а обществената потребност от даден туристически продукт.

Туристическата диференциална рента е изцяло построена върху пределните величини – плод на монопола на стопанисване на природния ресурс. Ако пределната полезност при ограниченост на ресурсите, от гледище на неокласическата теория, се явява основа на цената, то, в трудовата теория на стойността, тя е само момент от условията, формиращи обществено необходимия труд, образуващ пазарната стойност. Ако приложим Рикардовата теория за поземлената рента в туризма, ще се стигне до извода, че стойността на продукта се определя от онова качество природен ресурс и от оня дял на капитала, който не създава туристическа

рента. Продуктът в туризма е скъп не защото се плаща рента, а рента се плаща доколкото продуктът е скъп. Ако собственикът на туристическото предприятие се откаже от своята рента, цената на туристическия продукт няма да се намали.

И по-нататък: ако качеството на природния ресурс се подобри чрез нови капиталовложения, тогава ще се получи диференциална рента II. Природният ресурс е толкова оскъден и рядък, че не е в състояние да покрие обществената нужда. Поради това удовлетворяването на потребността става посредством подобряване на неговото икономическото състояние. Величината на туристическата диференциална рента II ще претърпи промяна, такава ще претърпи и цената на оказаната услуга на единица туристически продукт.

Туристическата рента е свързана и с местоположението на природните ресурси. Ресторант или хотел, разположен във вътрешността на страната, няма да получи доход, какъвто получава друг, намиращ се в непосредствена близост до промишлени и консумативни центрове. Туристическата диференциална рента по местоположение ще се определи от разликата на транспортните разходи на по-благоприятни и по-далечни разположени природни ресурси.

В тясна връзка с диференциална рента „втора“ в туризма е **интелектуалната рента**. Живият труд в туризма има решаващо значение за създаването на продукта, другите фактори – спомагателно значение. При жив труд с ниско интелектуално качество, производителността на труда е малка, а доходът – нисък, рентата, като част от него намалява. Тук са възможни най-различни комбинации: природен ресурс с ниско качество, но с висок приложен интелектуален капитал може да създаде повече доход, в сравнение с този с по-високо качество, но с по-нисък интелект.

Богатството и доходът се увеличават благодарение на усъвър-

шенстването на качеството на интелектуалния капитал. Интелектуалната рента в туризма, при други равни условия, ще расте толкова по-бързо, колкото потребените знания имат по-висока производителност.

Как става това?

Това става чрез трудовия процес. Отношенията: наемен работник - капиталист, са отношения на наемен труд и капитал. Всеки получава своето, единият – работна заплата, другият – печалба. Наемният труд, обладаващ по-висок ранг знания, в процеса на производство на туристическия продукт създава повече стойност, отколкото е необходима за възобновяване на способността към труд, т.е. на стойността на работната сила. Останалата част, рожба на интелектуалния капитал, се присвоява от арендатора и собственика.

Тук изхождаме от разбирането, че трудът, включен в капитала, става по-производителен, а отделен от него, той не е производителен. Знанието става капитал не в ръцете на този, който го притежава, а в ръцете на онзи, който го използва в производството за създаването на печалба. Производителната сила на труда е плод не само на веществените фактори, но и на живия труд. Миналата стойност се съхранява, но се създава и нова. По-голямата производителност, в сравнение с обществената, създава по-голяма стойност за капитала.

В сферата на туризма се създава и монополна рента. Тя е свързана с уникалността и невъзпроизводимостта на природните обекти. Монополната цена превишава пределните разходи - тя е надбавка над разходите на производството над обикновената печалба.

И така, монополната туристическа рента се дължи на: **първо**, наличие на монополна власт и нееластичност на предлагания туристически ресурс; **второ**, превишаване цената на уникалния туристически продукт над пазарната стойност; **трето**, превръщане

на монополната цена в елемент на монополната рента, надбавка на монополната печалба над обикновената, която собственикът, присвоява под формата на рента; **четвърто**, оскъпяване на туристическия ресурс посредством туристическия продукт, а търсенето на ресурса е производно от това на уникалния продукт.

5. Абсолютна рента

Тя също е част от теорията за рентата. Класическата политическа икономия свързва конструкцията на абсолютната рента с монопола на частната собственост на земята и различията в органическия състав на капитала в промишлеността и селското стопанство.¹ Поради това, че този състав в земеделието е по-голям, при еднаква величина на вложен капитал се създава по-голяма маса принадлежаща стойност, следователно - и свръхпечалба.

Ако пренесем проблема в сферата на туризма, ще видим, че посочените условия запазват своята значимост. Тук монополът на частната собственост се съхранява, по-ниският органически състав на капитала – също. Техническата въоръженост на труда е по-малка в сравнение с промишлеността като цяло.

Проблемът има и друга страна: ако научно-техническият прогрес в туризма увеличава органическия състав на капитала, то неговата разлика, в сравнение с промишлеността, намалява. Такива случаи не са изключени.

Какво става тогава с абсолютната рента? Ще отмре ли с премахването на това различие при наличие на монопол на частна собственост?

---

¹ В края на XX век, а и сега все още се проведе голяма дискусия за съдбата на абсолютната рента в земеделието. Авторът на тези редове също взе участие в тази дискусия. Вж. Пеню Михайлов. Научно-техническият прогрес и промените в абсолютната рента. Известия на ВИНС, № 1 от 1969 г.

Собственикът на туристическата фирма, работещ при най-лоши производствени условия, ще се съгласи ли да я предостави даром на арендатора? В това лично се съмнявам. И все пак, ако стане, собствеността от реална се превръща в номинална, тя не може икономически да се реализира.

Тук собственикът се изправя пред няколко варианта: или да консервира туристическите обекти, или сам да ги стопанисва, или да получи доход от държавата. Фактът, че при съвременния капитализъм туристическите фирми, разполагащи с по-ниско качество природни ресурси, получават огромен доход, е доказателство, което говори не за премахване на туристическата рента, а за промяна на нейната норма.

Повишаването на органическия състав на капитала в туризма не може да отмени монопола на частна собственост на природните ресурси, а само променя източника на абсолютната рента. Източникът на този доход може да бъде икономия от мащаба на производство, удължен работен ден, ускорен оборот на капитала, по-висока норма на експлоатация. Всички те имат пряко отношение към получаването на печалба, следователно и към абсолютна рента. В случая рентата ще се запази, тъй като излишъкът на стойността над производствената цена има за основа по-високата норма на експлоатация.

Към това трябва да се добави: трите форми на рента – диференциална, монополна, абсолютна – се намират в логическо единство.

Увеличаването на диференциалната рента води и до увеличаване на абсолютната рента. Това е следствие на закона за нарастване на рентата, който рефлектира и върху абсолютната рента.²

---

² Това положение е разкрито от К. Маркс. Собственикът на най-лошия природен ресурс в зависимост от стечение на обстоятелствата получава не само абсолютна рента, но и диференциална рента.

Според мен разликата в органическия състав на капитала не може да породи абсолютна рента. Тази разлика обяснява само нейния източник. В противен случай по същата логика би следвало да се допусне, че такава рента, поради нееднакъвия органически състав на капитала, се получава и в различните отрасли на промишлеността, това обаче не става, защото не съществува монопол върху частната собственост на земята.

Наистина К. Маркс сочи, че щом разликата в органическия състав на капитала в земеделието и промишлеността изчезне, абсолютната рента отмира. Но едностранчивото подбиране и тълкуване на цитати, което много често се допуска, още не е доказателство за отпадане на абсолютната рента. Маркс допуска това нейно отмиране само в рамките на изследваното ѝ значение, т.е. абсолютната рента би отпаднала като рента, която се отличава както от диференциалната рента, така и от рентата, основана собствено на монополната цена.

По-късно, в третия том на „Капиталът“, той конкретизира тази своя мисъл, като стига до заключението, че абсолютната рента може да отмре, но това отмиране е валидно само от определено значение, когато за неин източник се явява по-ниският органически състав на капитала в земеделието. Поради по-ниския състав, на всеки сто единици вложен капитал се получава по-голяма принадлежна стойност. От това обаче не следва да се прави изводът, че абсолютната рента изчезва при наличие на монопол върху частната собственост на земята.

Абсолютната рента е излишък на стойността на продукта над производствената цена. Този излишък не зависи единствено от разликата в органическия състав на капитала. Щом тя изчезне, източникът на рентата може да бъде по-високата норма на експлоатация, а също и монополната цена, превишаваща стойността на

продукта. В абсолютната рента се съдържа елемент на монополната цена и че тя – абсолютната рента – произтича не от ниския органически състав на капитала, а от монопола на частната собственост на земята, пречещ конкуренцията да изравни печалбата.

Следователно, ако разликата в органическите състави на капитала в съвременните пазарни стопанства се премахне, абсолютната рента не престава да съществува, а само променя своя източник. Този източник може да бъде монополната цена, по-високата норма на експлоатация. Някои икономисти разширяват кръга на източника на абсолютната рента. В него те включват части от работната заплата, лихвения процент и печалбата. Тези части според нас, въпреки че практически съставляват доход на собственика на туристическата фирма, не образуват рента в икономическия смисъл на това понятие. Смесването на туристическата рента с формата на лихвата означава неразбиране природата на рентата, което ще има погрешни последици. Това налага да се прокара границата между теоретическата същност на туристическата рента и нейната практическа форма на реализация. Последната не може да определи икономическото съдържание на туристическата рента.

Туристическата рента следва да се разгледа в нейния чист вид, тоест да се абстрахираме от ония форми, които внасят мъглявина в нейния анализ. Външната видимост на икономическите явления не съвпада с тяхната вътрешна същност. Тя може да маскира, да извращава вътрешната природа на икономическите явления.

Увеличаването на арендната плата в туризма още не значи, че абсолютната рента в туризма нараства. Може да се случи на собственика да се плаща аренда, но не действителна рента.

В заключение: осветляване промените в абсолютната рента в туризма при нашето съвремие има

грамадно значение не само за теорията, но и за практиката. Намалението на тази рента означава, че туризмът по свое техническо равнище се доближава до промишлеността. По тези причини, данъкът, който обществото плаща на туристическите собственици, се снижава. Цялостното изследване на проблема обаче изисква усилията на множество икономисти.

6. Туристическата рента в системата на отношения на собственост

Друг нерешен проблем за рентата в туризма е нейното място в системата на отношения на собственост. Римското право определя собствеността като право на присвояване, владение, ползване. Тази триада обаче не е достатъчна, за да разкрие съдържанието на собственост.

Днес собствеността разширява своя обхват, прибягва се до т. нар. разширена версия на правата на собственост, формулирана от Нобеловия лауреат - Р. Коуз. Икономическите права на собственост се "разсейват, разклоняват по отделни направления. За икономическите субекти все по-малко е изгодно пълната собственост (абсолютно монополно разпореждане с вещта, присвояване и пълно отчуждение). Собствеността от пълна преминава в непълна, неабсолютна, многосубектна – това е пътят към установяване на смесената икономика и поддържането на конкуренцията. Ясно разпределение на икономическите права на собственост, фиксирани права на всички собственици - на държавата и другите организации, а не безконтролно да се разхищава собствеността. Едни обекти на туризма могат да бъдат държавна собственост, други индивидуални и съвместни, трети пълна собственост, т. е. създава се цял сноп (съвкупност) от права на собственост, необходими за ефективното функциониране на икономиката на туризма.

Тези права на собственост определят „правилата на играта“ в отношенията на собственост. Приложени в туризма, те създават възможност за контрол на присвояване на доход, на рента. Доходът, рентата се поделва между много субекти на икономическа дейност, които имат отношение към неговото създаване. Такива субекти на права на присвояване могат да бъдат: държавата, общината, туристическата фирма, публично-частната собственост и всички други, които имат отношение в създаването на туристическия продукт.

Туристическата рента, след като се създаде, трябва да се разпредели. У нас няма изграден механизъм за това разпределение. Рента трябва да присвояват всички, които имат отношение към нейното създаване. Обществото и държавата трябва да поставят под контрол туристическата рента. Природният ресурс е дар Божии. Туристическата фирма няма заслуга към неговото създаване. Затова тя следва да бъде обложена с данък, че ползва уникални и невъзпроизводими по своята същност природни ресурси.

Присвояването на рента от държавата под форма на данък поставя туризма под контрол. Той следва да се развива нехаотично, а в съответствие с държавния интерес, да има социална насоченост, а не да преследва чисто комерчески цели. Този начин на взаимоотношения засилва ролята на държавата в регулирането на стопанските процеси в туризма. Бизнесът обаче реагира срещу това. Преди той беше против държавната намеса, сега по време на криза отправя зов за помощ.

Тук има и нещо друго: щом рентата е икономическа реализация на формата на собственост и щом държавата присвоява част от нея, значи де факто е собственик, участва в тази реализация икономическата форма на реализация на собственост. Собствеността от номинална се превръща в реална.

Във връзка с изземването на туристическата рента има маса нерешени въпроси, които подлежат на спор и които с лека ръка не бива да се отминават. Ако доходът на собственика на туристическата фирма, както по-горе посочих, се увеличи, търсенето на природни ресурси нараства, туристическата рента също. Собствениците на туристическите предприятия ще присвояват доход, без да имат заслуга в неговото създаване. Ако доходът им (рентата) се из земе под формата на данък, това няма да се отрази върху предлагания природен ресурс по силата на неговата ограниченост. Доходът, присвояван от държавата, би могъл да се използва за покриване на обществени нужди, и от тази гледна точка другите данъци биха могли да се намалят. Ако обаче се предприеме такава стъпка, стимулт на собствениците на туристическите фирми няма рационално да използва природния ресурс. Проблемът има и друга страна: дали с изземването на рентата държавната хазна ще се напълни с доход в степен, достатъчна да намали другите данъци. В това нещо се съмнявам.

Още по въпроса: при изземването на туристическата рента трудно може да се отдели приносът на естествения и изкуствения ресурс в нейното създаване. Рентата е плод на тях – те трудно могат да се отделят и разграничат. Това създава трудности в процентната ставка на данъчното облагане. С други думи, природната рента трудно може да се отграничи от интензивната, на практика те встъпват като едно цяло, отделянето им една от друга е твърде условно. Ако природната рента в туризма се облага с данък, има опасност част от дохода на капитала на собственика да се присвоява от държавата. Това намалява стимула към инвестиции, тъй като доходът от тях се присвоява от държавата.

У нас в последно време се води дискусия по отношение на данъчното облагане на туристическите фирми.

Данък добавена стойност от 7 % върху пакета услуги на организи рания туризъм става 9 %. Това поро ди безпокойство сред туристическия бранш, още повече, че процентът на това облагане е значително по-висок в сравнение с другите страни – Гърция, Турция, Франция, Италия и пр. Налице е повсеместно увеличаване на всички данъци: данък сгради и такси за смет, туристически данък на легло, повишаване осигурителната тежест на заетите в туризма. Изобщо данъчното увеличаване върви по всички направления.

Разбираме, че природният дар на продуктите не е дело на техните притежатели и собственици, но това не значи, че значителна част от дохода следва да се из земе от държавата под различни форми. Ако не се намери оптимално разпределение, това ще рефлектира върху малкия и средния бизнес; част от него ще банкрутира; печалбата на фирмите ще се намали, а с това и самата рента; заплатите също ще се снижат, цената на услугите ще скочи; туристическият поток ще бъде сведен до минимум; стимулт към модернизация на туризма ще отпадне, част от него ще попадне в сенчестата икономика.

Как да се предпазим от тези негативи?

1. Нужно е да се създаде специализиран фонд по предназначение, който да подпомага туризма. Щом туризмът е приоритет и всички говорят за него, той би следвало да се поощрява и да се създават специални привилегии за него. Без държавно подпомагане туризмът едва ли би разчитал на успех.

2. Тук има една особеност, която не се изтъква от туристическия бранш. В прехода към пазарна икономика туристическите предприятия получиха готова инфраструктура, основни фондове и други съоръжения, които сега се използват. Това значи, че разходите на единица туристически продукт би следвало да се снижават, което има пряко отношение към дохода и рентата.

3. Към това трябва да се добави и друго. На част от придобитата база по време на социализма продължава да ѝ се начисляват амортизации. Днешните фирми нямат заслуга за нейното създаване, но амортизации продължават да се начисляват, които могат да се използват за възстановяване и ремонт. Държавата не слага кръст върху това, което косвено спомага стопанското развитие на туризма.

В заключение, значимостта на туризма занапред ще се разширява в широта и дълбочина. Услугите, които той предлага, ще се разрастват. Това поставя на преден план проблема за туристическата рента. Нейната актуалност и привлекателност ще бъде на вниманието на икономическата мисъл. Да се надяваме, че сме допринесли нещо в тази посока.